

بسمه تعالی

جنبه‌های معنوی و آرمانی مسجد از منظر قرآن کریم

مهدی سلطانی‌رنانی

چکیده

مسجد از دو بعد معماری و ویژگی‌های بنایی و معنوی (پرداختن به جمال‌شناسی معنوی) قابل التفات و مورد بحث است. در فرهنگ دینی و قرآنی، نام مسجد یادآور بندگی و کرنش در پیشگاه خداوند متعال است. حقیقت معنوی و جمال‌خداپسندانه مسجد به عنوان خانه بزرگ الهی نیز همین است. بعد زیبایی‌شناسی معنوی مسجد همان انوار تابناک و بی‌آلایش پرستش معبود ازلی است که برای عرش نشینان پرتو افکنی می‌کند، انسان که ستارگان آسمان برای ما خاک نشینان پرتو افشانی می‌نمایند. نقش اساسی مسجد در رشد و ارتقاء آرمان‌های مورد نظر اسلام نیز از این دریچه پر نور سرچشمه می‌گیرد. لذا مومنان باید این بنای مقدس را از پایه بر تقوا و خشنودی خداوند که مهم‌ترین جنبه‌های جمال معنوی و ثبوتی آرمانی مساجد است پی ریزی کنند. این مقاله آن گاه اوصاف ثبوتی و آرمانی مسجد از دیدگاه قرآن را به دو بخش تقسیم می‌کند:

۱. کمالات علمی (نظری) مسجد: که اساس مسجد از ابتدا، باید بر پایه تقوا و رضوان الهی گذاشته شود و اهل مسجد باید دوست دار طهارت باشند.

۲. کمالات عملی مسجد: عبادت در مسجد باید خالصانه باشد. سپس بر تعلیم و تعلم در مسجد و لزوم پرداخت زکات از سوی مسجدیان و استفاده از لباس‌های زیبا و تمیز، در مورد اوصاف سلبی مساجد می‌گوید: عامران مساجد نباید مشرک باشند، مسجد نباید مایه اضرار و آسیب دیدن امت اسلامی باشد، مسجد نباید پایگاه کفر باشد، مسجد نباید مایه تفرقه مسلمانان و ترصدی علیه خدا و رسول او باشد، مسجد نباید جایگاه منافق و منافقان باشد.

کلید واژه‌ها: مسجد، قرآن کریم، صفات ثبوتی، صفات سلبی، آرمانی.

مقدمه

از جمله طرق و راه‌های شناسایی و شناساندن هر موضوع یا مکانی، ذکر اوصاف، ویژگی‌ها و شاخصه‌های آنهاست. اوصاف و ویژگی‌های یک شیء یا مکان به دو دسته اصلی تقسیم می‌شود:

۱. اوصاف ثبوتی.^۱

۲. اوصاف سلبی.^۲

^۱ . ویژگی‌هایی که یک شیء باید آن را داشته باشد.

برای معرفی یک مکان یا موضوع، گاه اوصاف ثبوتی آن را فقط ذکر می‌نمایند و زمانی تنها اوصاف سلبی‌اش را؛ ولی طریق اکمل و احسن آن است که هر دو دسته صفات مورد بررسی قرار گیرد و به هر دوی آن‌ها توجه جدی شود.

افزون بر آن هر یک از اوصاف ثبوتی و سلبی اشیا و مکان‌ها را نیز می‌توان به دو دسته تقسیم نمود:

الف. اوصاف نظری یا تئوریک.^۳

ب. اوصاف عملی یا عینی.^۴

یکی از موضوعات مهمی که می‌توان آن را از این طریق مورد بحث و بررسی قرار داد، مسجد است که خانه خداوند،^۵ جایگاه پیام‌آوران بزرگ الهی^۶ و منزلگه تقوایبندگان است.^۷

مسجد را می‌توان از دو بعد مطالعه نمود:

۱. از بعد بنا و ساختمان و ویژگی‌های معماری.

۲. از بعد معنوی و زیبایی‌شناسی معنوی.

برای توصیف و شناخت مسجد این مأمّن الهی، برترین راه آن است که به کلام صاحب آن یعنی به قرآن کریم گوش جان فرا دهیم و اوصاف و کمالات نظری و عملی آن را از زبان خداوند بشنویم. در این نوشتار جنبه‌های جمال‌شناسی معنوی مساجد، مشخصات ثبوتی و آرمانی یک مسجد نمونه و مورد رضای خداوند، و خصوصیات سلبی آن به عنوان آفات و مضرات از دیدگاه قرآن مورد بررسی قرار گرفته است.

اوصاف و ویژگی‌های مسجد

در قاموس فرهنگ دینی و قرآنی، هماره نام «مسجد» یاد آور بندگی و کرنش در پیشگاه خداوند متعال است. مسجد به معنای جایگاه سجده و سجده، اوج عبادت و بندگی انسان برای خداست. بدینسان حقیقت معنوی و جمال‌خداپسندانه مسجد به عنوان خانه بزرگ الهی، همین است. بر اساس آموزه‌های وحیانی، مسجد متعلق به ذات پاکی است که سرچشمه تمام بزرگی‌هاست. «وَ أَنْ الْمَسَاجِدَ لِلَّهِ فَلَا تَدْعُوا مَعَ اللَّهِ أَحَدًا».^۸

^۲ . خصوصیتی که یک شیء نباید آن را داشته باشد.

^۳ . ویژگی‌هایی که مربوط به اندیشه و اعتقاد است و به طور مستقیم با عمل ارتباط ندارد.

^۴ . ویژگی‌هایی که مربوط به عمل است و ارتباط مستقیم با کردار انسان دارد.

^۵ . سوره نور، آیه ۳۶.

^۶ . المساجد مجالس الانبیاء، مستدرک الوسائل، میرزا حسین نوری، ج ۳، ص ۳۶۳، باب نهم از ابواب احکام المساجد، شماره ۱۸.

^۷ . المساجد بیوت المتقین، همان، ص ۳۶۲.

^۸ . سوره جن، آیه ۱۸.

پروردگاری که خود مسجد را بزرگ داشته، به پاسداری از جمال و کمال معنوی و بزرگداشت آن نیز فرمان داده^۹ و این مکان را مرکز پرستش خالصانه و توحید ناب قرار داده است.^{۱۰} بدین سبب است که مسجد را پایگاه عروج انسان از خاک به افلاک معرفی نموده است: «سُبْحَانَ الَّذِي أَسْرَى بِعَبْدِهِ لَيْلًا مِنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ إِلَى الْمَسْجِدِ الْأَقْصَى».^{۱۱}

بعد زیباشناسی معنوی مسجد، همان انوار تابناک و بی‌آلایش پرستش معبود ازلی است که برای عرش نشینان پرتوافکنی می‌کند، آن سان که ستارگان آسمان برای ما خاک‌نشینان پرتو افشانی می‌کنند. نقش اساسی مسجد در رشد و ارتقاء آرمان‌های مورد نظر اسلام نیز از این دریچه پر نور سرچشمه می‌گیرد؛ زیرا مسجد است که فراهم کردن زمینه عبادت پر حضور و خاشعانه برای آدمیان را بر عهده دارد تا آن‌ها در این مکان مقدس، با پرداختن به نماز، ذکر و دعا، زنگار غفلت از دل و جان بشویند و با خداوند متعال انس بگیرند. بدین جهت است که ساختن، تعمیر کردن و آبادان نگاه داشتن آن جایگاه پر فروغ، افزون بر آن که نشان ایمان محسوب می‌گردد، تنها در قلمرو صلاحیت مؤمنان خداجوی قرار گرفته است.^{۱۲} تا ایشان با الهام از جوهر ایمان که خمیر مایه جان‌های پاکشان گشته، این بنای مقدس را از بنیه، بر پایه استوار تقوا و خشنودی خداوند که مهم‌ترین جنبه جمال معنوی، ثبوتی و آرمانی مساجد است پی ریزی کنند^{۱۳} و در نتیجه، دستان ناپاکی که با گفتار و کردار بر کفر، شرک و آلودگی خویش گواهی می‌دهند از عمارت آن کوتاه بماند.^{۱۴}

حضور مؤمنان خداجوی در مسجد، حضوری عاشقانه و برخاسته از محبت سرشار آنان نسبت به مسجد است،^{۱۵} که از یک عشق فطری و نیاز طبیعی سرچشمه می‌گیرد؛ همچون رفت و آمد پرندگان به آشیانه و پناهگاه خویش؛^{۱۶} آنان به فرمان «يَا بَنِي آدَمَ خُذُوا زِينَتَكُمْ عِنْدَ كُلِّ مَسْجِدٍ»^{۱۷} خود را به زینت اخلاص و فرمانبرداری از حق که اساس کمالات علمی و عملی و صفات ثبوتی - آرمانی یک انسان شایسته در مسجدی نمونه است، می‌آرایند و برای سر دادن زمزمه عاشقانه با محبوب، ندای «وَادْعُوهُ»

۹ . سوره نور، آیه ۳۶ .

۱۰ . سوره جن، آیه ۱۸ .

۱۱ . پاک و منزله است خدایی که شبی بنده خود را از مسجد الحرام به مسجد الاقصی سیر داد.

سوره اسراء، آیه ۱ .

۱۲ . سوره توبه، آیه ۱۸ .

۱۳ . سوره توبه، آیه ۱۰۹ .

۱۴ . سوره توبه، آیه ۱۷ .

۱۵ . وسائل الشیعه، شیخ حر عاملی، ج ۳، ص ۴۸۲، باب ۳ از ابواب احکام المساجد، روایت ۴ .

۱۶ . مستدرک الوسائل، میرزا حسین نوری، ج ۳، ص ۳۶۱، باب ۳، روایت ۱۴ .

۱۷ . ای فرزندان آدم! زینت‌های خویش را نزد هر مسجد برگزید. سوره اعراف، آیه ۳۱ .

مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ»^{۱۸} را با جان شنیده و با تمام وجود پاسخ می‌گویند. در نگاه آن بزرگواران راستین، این محبت از عشق ورزیدن به دیگر مقدسات دینی جدایی ناپذیر است؛ زیرا عشق به مسجد و حضور در آن حلقه‌ای از یک زنجیر است که از چند عشق ناگسستنی و به هم پیوسته ترکیب یافته است، یعنی عشق به آفریدگار جهان، عشق به کتاب آسمانی، عشق به پیام آور بزرگ او حضرت محمد «صلی الله علیه و آله»، عشق به خاندان پاکش و عشق به مسجد! آری آنان می‌یابند که «مَنْ أَحَبَّ اللَّهَ فَلْيُحِبَّنِي وَمَنْ أَحَبَّنِي فَلْيُحِبَّ الْمَسَاجِدَ...»^{۱۹}.

بدین منظور است که قرآن مجید آنان که دین‌باوران و حق‌جویان را از ذکر و یاد خدا در مسجد باز می‌دارند و یا به هر گونه در راستای آن گام برمی‌دارند را از ستم پیشه‌ترین انسان‌ها معرفی نموده است: «وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ مَنَعَ مَسَاجِدَ اللَّهِ أَنْ يُذْكَرَ فِيهَا اسْمُهُ وَسَعَىٰ فِي خَرَابِهَا...»^{۲۰} آن‌گاه کیفر این افراد را خذلان و خواری دنیا و عذاب عظیم الهی در سرای جاودانه دانسته است.^{۲۱}

پس بر ماست که در زمره پاسداران حقیقی مساجد بوده و با حضور همیشگی در آن‌ها و به پای داشتن فریضه نماز در صفوفی منظم، هم پیوستگی و همبستگی خویش را در برابر همه جهانیان به نمایش گذاریم و از این راه امیدهای واهی دشمنان پیدا و پنهان جامعه اسلامی را به یأس و ناامیدی مبدل سازیم و هم به قدر توان خویش در راستای آبادانی و رونق ظاهری و باطنی، مادی و معنوی این مکان مقدس مجدانه تلاش نماییم تا تمام کمالات و کمالات معنوی و ثبوتی‌اش آشکار گشته و در سایه‌سار آن به سربلندی در این جهان و نیل به سعادت ابدی و فیوضات عظیم الهی در جهان آخرت دست یابیم. ان شاء الله.

اوصاف ثبوتی و آرمانی مسجد

ویژگی‌های ثبوتی یک مسجد نمونه از دیدگاه قرآن، گویای والاترین معنویت حاکم (جمال عظیم معنوی) بر این مکان مقدس می‌باشد. به عبارت دیگر خصوصیات ثبوتی مساجد، همان ابعاد جمال شناسی معنوی آنهاست که به عنوان اساسی‌ترین پایه‌های این خانه الهی محسوب می‌گردند و همان‌طور که ذکر گردید شامل دو دسته کمالات علمی - نظری و عملی می‌گردد.

۱. کمالات علمی - نظری مسجد

از دیدگاه قرآن، کمالات علمی - نظری مسجد به شرح ذیل است:

^{۱۸} . و خدا را در حالی که دین خویش را برای او خالص کرده‌اید، بخوانید. سوره اعراف، آیه ۲۹.

^{۱۹} . هر کس خدا را دوست دارد پس به من نیز محبت می‌ورزد و هر کس مرا دوست دارد پس باید مساجد را نیز دوست بدارد. مستدرک الوسائل، میرزا حسین نوری، ج ۳، ص ۳۵۵، باب ۱ از ابواب احکام المساجد، روایت ۲.

^{۲۰} . و چه کسی ستمکارتر از آن که مردم را از ذکر نام خدا در مساجد منع می‌کند و در خرابی آن تلاش می‌کند. بقره، ۱۱۴.

^{۲۱} . سوره بقره، آیه ۱۱۴.

الف: ایمان به خدا و روز قیامت

مساجد خدا را فقط کسانی آباد می کنند که به مبدأ و معاد ایمان دارند؛ قرآن کریم می فرماید:

«أَمَّا يَعْمُرُ مَسَاجِدَ اللَّهِ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَ أَقَامَ الصَّلَاةَ وَ آتَى الزَّكَاةَ وَ لَمْ يَخْشَ إِلَّا اللَّهَ ...»؛ مساجد الهی را فقط کسی آباد می کند که به خدا و روز قیامت ایمان آورد و نماز را به پا دارد و زکات را پردازد و از چیزی جز خدا ترسد.^{۲۲}

براساس این آیه همه انسان هایی که با مساجد ارتباط دارند باید به خدا و روز قیامت ایمان داشته باشند؛ زیرا منظور از آباد ساختن مساجد در منظر قرآن، صرفاً آبادی ساختمان نیست، بلکه به معنای اجتماع و شرکت در مسجد نیز می باشد. بنابراین مشرکان نه حق حضور در مساجد را دارند، نه حق تعمیر و بنای ساختمان آن را. پس عمران و آبادی مسجد به هر شکلی که باشد، باید به دست مسلمانان مؤمن انجام گیرد. البته متولیان و پاسداران مساجد باید از بین پاک ترین و بهترین افراد انتخاب شوند و دست های ناپاک را باید از تمام امور این مراکز مقدس کوتاه کرد.

به تعبیر دیگر آبادانی مساجد فقط روی هم گذاشتن سنگ و آجر نیست که این کار را طاغوتیان نیز انجام می دهند، بلکه ساختن با اخلاص، رونق دادن آن با حضور و اجتماع نمازگزاران، زکات دادن و آن را محراب مبارزه با شیطان نفس و دشمنان خدا، قرار دادن مراد است.^{۲۳} عرفا نیز گفته اند:

«مساجد = محل های سجده اعضای بنده است که به وقت سجود بر زمین نهاده، عمارتش آن که، آن را به ادب شرع دارند و به زیور حرمت بیاریند و هرگز پیش مخلوق از بهر دنیا بر زمین نهند و جز خدای عزوجل را استحقاق به خود ندانند».^{۲۴}

پرسشی که در این رابطه مطرح می شود، آن است که خداوند به دو شرط (توحید و معاد) برای عمران مساجد اشاره کرده که از اصول دین مقدس اسلام است! پس چرا قرآن به اصل سوم اعتقادی یعنی به ایمان به نبوت اشاره نکرده است؟

صاحب تفسیر نفیس کبیر، سه پاسخ برای این سؤال ذکر نموده است:

۱. مشرکان مدعی بودند که حضرت رسول (صلی الله علیه و آله) مسأله پیامبری را برای دستیابی به مقام و ریاست مطرح کرده است. در این جا قرآن به نبوت اشاره نکرده اند تا بیان کند که هدف اصلی رسالت، این دو اصل است نه آن چه مشرکان می پنداشتند.

۲. در دنباله آیه به اقامه نماز اشاره شده است. در نماز، اذان، اقامه و تشهد داریم که بیانگر نبوت

^{۲۲} . سوره توبه، آیه ۱۸ .

^{۲۳} . رحیم نوبهار، سیمای مسجد، ص ۱۴ - ۱۸ .

^{۲۴} . رساله قشیری، ص ۲۵ - ۲۴، دانشگاه تهران، شرح دکتر یوسفی، ۱۳۴۴ .

است.

۳. صلاة در قرآن با «ال» عهد ذکری بیان شده است. یعنی مقصود نماز شناخته شده میان مسلمانان است که پیامبر آن را تعلیم داده است که مؤید نبوت پیامبر گرامی اسلام «صلی الله علیه و آله» به شمار می‌رود.^{۲۵}

ب: بنیانگذاری بر اساس تقوا

اساس مسجد از ابتدا، باید بر پایه تقوا و رضوان الهی گذاشته شود. قرآن کریم در این باره می‌فرماید:

«لَمَسْجِدٍ أُسِّسَ عَلَى التَّقْوَى مِنْ أَوَّلِ يَوْمٍ أَحَقُّ أَنْ تَقُومَ فِيهِ»^{۲۶}

معمولاً در قرآن کریم هر جا سخن از مسجد به میان آمده، جنبه‌های عبادی آن جلوه بیشتری دارد^{۲۷} و در بین صفات عبادی، تقوای الهی، اصلی‌ترین پایه و مهم‌ترین نیرو در رشد و تقویت آن شمرده شده است، زیرا مسجد به مثابه این که جایگاه عبادت و یاد خداوند جل و علا شناخته شده است و ذکر خداوند بدون تقوا و توسعه آن در درون، معنای حقیقی نداشته است، بلکه عبودیت آدمی را کمرنگ یا زایل می‌نماید، باید تقوای مورد رضای الهی در آن حاکمیت داشته باشد.

قابل ذکر است که مکاتب اخلاقی از یک نظر به دو دسته کلی تقسیم می‌گردند:

۱. مکاتب اخلاقی که به عمل توجّه دارند.

۲. مکاتبی که علاوه بر عمل، به نیت و انگیزه نیز توجّه دارند.

مکاتب نوع اول، تنها معیار نیکویی و روایی کردارها را حُسن فعلی می‌دانند؛ برابر پندار آن‌ها، تنها کاری با ارزش‌تر است که ثمره و نتیجه خوبی بر آن مترتب باشد، ولی مکاتب الهی علاوه بر حُسن عمل و نیکویی کردار، توجّه کاملی به انگیزه فاعل دارند. به نظر آن‌ها جمال و کمال افعال فقط وابسته به زیبایی و نیکویی کردارها نیست، بلکه علاوه بر آن باید در نظر داشت که فاعل با چه انگیزه‌ای به آن کار مبادرت می‌ورزد. کردار معنوی و آرمانی، آن کرداری است که هم واجد حسن فعلی بوده و هم از حسن فاعلی برخوردار باشد.^{۲۸}

در مورد مصداق آیه شریفه فوق که اصول کلی مسجد آرمانی را ترسیم نمود، میان مفسران اختلاف نظر وجود دارد. عده‌ای آن را مسجد قبا و برخی آن را مسجد النبی دانسته‌اند. برخی نیز گفته‌اند که مراد، هر

^{۲۵} . فخر رازی، تفسیر کبیر، ج ۱۶، ص ۹.

^{۲۶} . همان مسجد قبا که بنیانش از ابتدا بر پایه تقوا تأسیس شده است برای این که در آن اقامه نماز کنی، سزاوارتر است. سوره توبه، آیه ۱۰۸.

^{۲۷} . سوره توبه، آیات ۱۰۹-۱۰۸.

^{۲۸} . مقاله عین‌الله خادمی، مسجد آرمانی از منظر قرآن، دو ماهنامه دینی، فرهنگی و اجتماعی مسجد، سال یازدهم، شماره ۶۱، ص ۳۴-۳۵.

مسجدی است که حاوی این ویژگی بوده و بنیان آن برای اسلام و رضای خدا شناخته شود! اگر مراد قرآن، تفسیر سوم باشد که شیخ طبرسی آن را در مجمع البیان ذکر نموده است، ارتباطش با بحث، بسیار واضح و روشن خواهد بود، اما اگر دو تفسیر پیشین مدنظر قرآن باشد، معنای آن این است که قرآن کریم می خواهد نمونه و مصداق واقعی را به عنوان الگو برای ما معرفی نماید. در واقع حکم، منحصر به این دو مصداق نخواهد بود، بلکه هر مسجدی اگر خصوصیات این دو نمونه و الگو را داشته باشد، این حکم درباره آن ها نیز جریان خواهد داشت.^{۲۹}

قرآن کریم برای تبیین فضیلت یک مسجد آرمانی بر مساجد دیگر، تمثیل بسیار زیبایی را نیز بیان نموده، می فرماید:

«أَقَمْنَ أَسَسَ بُنْيَانَهُ عَلَى تَقْوَىٰ مِنَ اللَّهِ وَرِضْوَانٍ خَيْرٍ أَمْ مِنْ أَسَسَ بُنْيَانَهُ عَلَىٰ شَفَا جُرْفٍ هَارٍ فَأَنْهَارَ بِهِ فِي نَارِ جَهَنَّمَ وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ»^{۳۰}

در این آیه «بنیان» مصدری است که اسم مفعول آن در اینجا مراد می باشد و به معنای بنا و ساختمان است. «شفا» به معنای لبه چیزی و «جرف» به مفهوم حاشیه نهر یا چاه است که آب زیر آن را خالی کرده باشد. «هار» نیز به معنای شخص یا ساختمانی است که در حال سقوط است.^{۳۱}

استفهام انکاری آیه نیز در صدد بیان نکته ای جالب است: کسی که بنیان و اساس کار خود را بر تقوا و خشنودی الهی پایه گذاری کند، بهتر است از کسی که اساس کار خویش را بر جایی پایه گذاری نماید که سیل زیر آن را شسته و هر لحظه احتمال فرو ریختن آن است.

به بیان فخر رازی، قرآن در این آیه، حق و باطل را مورد مقایسه قرار داده، می فرماید: کسی که بنیان دینش را بر ستون محکمی که حق است، یعنی تقوی و رضوان الهی، گذاشته بر کسی که بر سست ترین پایه ها یعنی باطل گذاشته است، برتری دارد!^{۳۲} هم چنین صاحب نور الثقلین به نقل از امالی شیخ الطائفه، **أَقَمْنَ أَسَسَ بُنْيَانَهُ عَلَى تَقْوَى** را به کار دوستداران اهل بیت «علیهم السلام» و **أَسَسَ بُنْيَانَهُ عَلَى شَفَا جُرْفٍ هَارٍ** را به کار دشمنان اهل بیت «علیهم السلام» تفسیر نموده است.^{۳۳}

بدینسان یکی از اوصاف ثبوتی و ویژگی های معنوی - آرمانی مساجد آن است که بر اساس تقوی و رضایت الهی ساخته شده باشد و انگیزه های غیر الهی در آن دخالت نداشته باشد.

^{۲۹} . طبرسی، مجمع البیان عربی، ج ۵، ص ۷۲ - ۷۳.

^{۳۰} . آیا کسی که بنیان مسجدی را بر اساس تقوا و رضای خداوند بر نهاده است بهتر است یا کسی که بنیای بر پایه سستی در کنار سیل بسازد که او را ویران ساخته به آتش دوزخ بیفتد و خدا هرگز ستم کاران را هدایت نخواهد کرد. سوره توبه، آیه ۱۰۹.

^{۳۱} . مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، ج ۸، ص ۱۴۱.

^{۳۲} . فخر رازی، تفسیر کبیر، ج ۱۶، ص ۱۹۷.

^{۳۳} . هویزی، نورالثقلین، ج ۲، ص ۲۶۸.

ج: طهارت و رزی حاضران

قرآن کریم در معرفی اوصاف آرمانی مسجد، طهارت اهل آن را نیز از جمله ضروریات فردی و اجتماعی دانسته، چنین می‌فرماید:

« لَا تَقُمْ فِيهِ أَبَدًا لَمَسْجِدٍ أُسِّسَ عَلَى التَّقْوَى مِنْ أَوَّلِ يَوْمٍ أَحَقُّ أَنْ تَقُومَ فِيهِ فِيهِ رِجَالٌ يُحِبُّونَ أَنْ يَتَطَهَّرُوا وَاللَّهُ يُحِبُّ الْمُطَهَّرِينَ »^{۳۴}

«طهارت»، رفع پلیدی‌ها و زشتی‌هاست و پلیدی‌ها به دو دسته برونی و درونی تقسیم می‌گردد؛ اکنون سؤال این است که مراد قرآن کدام دسته است؟

زمخشری آرای مختلف مفسران درباره تفسیر طهارت را چنین ذکر کرده است:

۱. انصار بعد از تخلی برای پاکیزگی، از احجار سه گانه و سپس آب استفاده می‌کردند لذا این آیه وصف حال آنان است.

۲. در شب با حالت جنابت نمی‌خوابیدند.

۳. بعد از بول، از آب برای طهارت استفاده می‌کنند.

۴. مراد، طهارت از تمام نجاسات ظاهری است.

۵. مراد، طهارت از همه گناهان به وسیله توبه است.

۶. تطهیر، به معنای حالت پرهیز و اجتناب از گناهان^{۳۵} است.^{۳۶}

فخر رازی نیز در تفسیر آیه فوق، سه نظریه را بیان می‌دارد:

۱. تطهیر از گناهان و معاصی.

۲. طهارت به وسیله آب بعد از استعمال سنگ

۳. طهارت با معنای عامی که شامل هر دو قول قبلی می‌شود.^{۳۷}

به نظر می‌رسد حق با مفسرانی است که طهارت را به معنای عام گرفته‌اند که شامل طهارت از همه پلیدی‌های برونی و درونی می‌شود.

۲. کمالات عملی مسجد

کمالات عملی مساجد را می‌توان حول چند محور ذیل ارایه نمود:

الف: انجام عبادت خالصانه

در قرآن کریم مسجد به عنوان معبد و پرستشگاه مسلمانان مطرح است؛ از این سخن استفاده می‌شود

^{۳۴} . سوره توبه، آیه ۱۰۸ .

^{۳۵} . این حالت سبب از بین رفتن گناهان سابق و دوری از گناهان جدید می‌شود.

^{۳۶} . زمخشری، کشاف، ج ۲، ص ۱۱۳ .

^{۳۷} . عین الله خادمی، مسجد آرمانی از منظر قرآن، دو ماهنامه دینی، فرهنگی و اجتماعی مسجد، سال یازدهم، شماره ۶۱، ص ۳۷ - ۳۸ .

که مسجد، جایگاه عبادت و پرستش خالصانه حق تعالی است، زیرا خداوند در ابتدا به انسان فرمان می‌دهد که در مسجد حضور یابد، آن گاه از او می‌خواهد که دعا و عبادت خویش را با اخلاص کامل انجام دهد:

« وَاقِيمُوا وُجُوْهُكُمْ عِنْدَ كُلِّ مَسْجِدٍ وَادْعُوهُ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ...»^{۳۸}

شیخ طبرسی پنج نظر در باره این آیه بدین شرح ذکر نموده است:

۱. در نماز به طور مستقیم به قبله هر مسجد باید توجه شود.
 ۲. در نماز باید به کعبه توجه نمود و مراد از مسجد، اوقات سجود است.^{۳۹}
 ۳. موقع نماز به هر مسجدی رسیدیم، باید نماز را خواند.
 ۴. در وقت نماز، برای اقامه جماعت باید به مسجد رفت.
 ۵. باید در طاعات، فقط خدا را در نظر گرفت و بت‌ها را شریک او قرار نداد.^{۴۰}
- صاحب نورالثقلین اقامه وجه در آیه فوق را به نقل از عیاشی، به ائمه هدی «علیهم السلام» تفسیر نموده است.^{۴۱}

علامه بزرگوار و عارف بالله طباطبایی رضوان الله تعالی علیه، در تفسیر این آیه به نکته‌ای ظریف اشاره می‌نماید:

«وجه هر چیز، آن قسمتی است که با آن با چیزهای دیگر روبرو می‌شود؛ اقامه وجه در هنگام عبادت این است که خود را به گونه‌ای سازد و آن چنان حواس خود را تمرکز دهد که بتواند آن امر را به طور کامل و شایسته و بدون هیچ نقصی، امتثال کند. پس اقامه وجه در هنگام عبادت، به این است که انسان در زمان ادا و انجام آن، دلش چنان مشغول خدا باشد که از هر چیز جز او منقطع گردد.»^{۴۲}

به نظر می‌رسد سخن علامه از دقت بیشتری برخوردار است؛ زیرا اقامه وجه با این مفهوم، تمام مکان‌ها در عبادت را شامل می‌شود و مساجد که خانه‌های خدا در زمین محسوب می‌گردند به این معنا سزاوارترند. به علاوه اصل عبادت خالصانه نیز به همین مضمون و معناست، زیرا ما موظفیم هر جزئی را که از جنس اخلاص نیست، در عبادت کنار نهاده و اصل یا ناب آن را که رضای خداوند و خشنودی اوست، در نظر گرفته و به کار بندیم.

ب: تسبیح، ذکر و یاد خدا

قرآن کریم، صریحا مسجد را جایگاه ذکر و یاد خداوند متعال معرفی نموده، می‌فرماید:

^{۳۸} . سوره اعراف، آیه ۲۹ .

^{۳۹} . منظور همان اوقات نماز است.

^{۴۰} . طبرسی، مجمع البیان عربی، ج ۴، ص ۴۱۰ - ۴۱۱ .

^{۴۱} . هویزی، نورالثقلین، ج ۲، ص ۱۷ - ۱۸ .

^{۴۲} . طباطبایی، سید محمد حسین، المیزان عربی، ج ۸، ص ۱۰۲ با اندکی تلخیص.

« اذِنَ لِلَّذِينَ يُقَاتِلُونَ بِأَنفُسِهِمْ ظَلَمُوا وَ أَنْ اللَّهَ عَلَىٰ نَصْرِهِمْ لَقَدِيرٌ الَّذِينَ أُخْرِجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ بِغَيْرِ حَقٍّ إِلَّا أَنْ يَقُولُوا رَبُّنَا اللَّهُ وَ لَوْ لَا دَفَعُ اللَّهُ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ لَهَدَّامَتْ صَوَامِعُ وَ بِيَعٌ وَ صَلَوَاتٌ وَ مَسَاجِدٌ يُذَكَّرُ فِيهَا اسْمُ اللَّهِ كَثِيرًا...»^{۴۳}

در ارتباط با این آیات چند نکته در خور توجه است:

۱. بر پایه سخن مفسران، این آیات اولین فرمانی است که در زمینه تشریح جهاد نازل گشته و اولین پیام آسمانی است که به مسلمانان اجازه می‌دهد در برابر تجاوز و آزار مشرکان قریش و هر متجاوز دیگری به دفاع از خویش برخیزند.^{۴۴}

۲. در فرمانی که از سوی سخنوری حکیم صادر می‌شود، چنان چه بنا باشد علت و راز صدور آن نیز تبیین می‌گردد مهم‌ترین انگیزه‌ای که در صدور آن نقش داشته، مطرح خواهد شد. خداوند متعال در آیات یاد شده، در بیان رمز و راز تشریح جهاد می‌فرماید: اگر در ادیان الهی جهاد و مبارزه تشریح نمی‌شد و مؤمنان چیره و دشمنان دین مغلوب نمی‌شدند، در آن صورت معابد و پرستشگاه‌ها به ویرانی می‌گرایید.

۳. آرمان اساسی آنان که برای برپایی حکومت الهی تلاش و جهاد می‌کنند، آن است که مظاهر پرستش خداوند یعنی ذکر، یاد و تسبیح خدا در زمین یعنی مساجد، بر پا شود و خداوند در تبیین یکی از اوصاف مسجد در این آیه می‌فرماید:

در این مکان به فراوانی خداوند یاد می‌شود.^{۴۵}

این امر صریحا مشخص می‌نماید که نقش اولیه و بنیادین مسجد در اسلام آن است که جایگاه ذکر و یاد حق تعالی باشد و مؤمنان در آن جا با نام‌های نیکوی خداوند، وی را بخوانند و در این جایگاه مقدس است که بشر بر اساس فطرت خود، توحید و یگانگی خداوند را درک می‌کند و با یاد او خود را از امواج دغدغه‌ها و اضطراب‌ها دور می‌نماید و به ساحل آرامش و اطمینان می‌رساند.

ج: پرداخت زکات

قرآن کریم در آیه «إِنَّمَا يَعْمُرُ مَسَاجِدَ اللَّهِ مِنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَ أَقَامَ الصَّلَاةَ وَ آتَى الزَّكَاةَ» از برپایی نماز و پرداخت زکات به صورت توأمان سخن می‌گوید و تعبیر پر نغز «أَقَامَ الصَّلَاةَ» را و نه «إِقْرَأَ الصَّلَاةَ» را به کار می‌برد. شاید معنایش این باشد که ذکر فقط زبانی نیست؛ بلکه باید نماز گزار با همه وجود در حال نماز باشد تا این نماز منشأ آثار مثبت و برکات بسیار در اعمال او شود که یکی از این آثار پر خیر، پرداختن زکات است.

^{۴۳} . سوره حج، آیات ۳۹ و ۴۰.

^{۴۴} . طبرسی، مجمع البیان عربی، ج ۷، ص ۸۷.

^{۴۵} . سوره حج، آیه ۴۰.

د: تعلیم و تعلّم در مسجد

پژوهش‌های تاریخی پیرامون جایگاه مسجد در میان مسلمانان نشان می‌دهد که مسجد در تاریخ اسلام و به ویژه در زمان پیامبر «صلی الله علیه و آله» و ائمه طاهرین «علیهم السلام»، مهم‌ترین مرکز آموزش و تعلیم و تعلّم بوده است. پس از آن در برهه‌ای از زمان، مراکز آموزشی ویژه‌ای در کنار مسجد به وجود آمد که به تعلیم و تعلّم افراد می‌پرداختند.^{۴۶}

با استناد به سخنان و سیره عملی پیامبر «صلی الله علیه و آله» و اهل بیت «علیهم السلام» که مسجد کانون آموزش و مرکز فعالیت‌های تعلیمی و تربیتی بوده است، این عمل اگر خالصانه باشد، مظهر تسبیح خداوند است.

از نمودهای تعلیم و تعلّم در مسجد، برگزاری جلسه‌های پرسش و پاسخ دینی و علمی در این مکان مقدس است بدان جهت که در طول دوران اسلام، جلساتی بدین ترتیب که مسلمان بتوانند پرسش‌های خود را با پیامبر «صلی الله علیه و آله» و ائمه «علیهم السلام» در میان بگذارند، در مسجد برگزار می‌شد.^{۴۷} صاحب تفسیر روض الجنان بر اساس حدیثی از پیامبر «صلی الله علیه و آله» نقل می‌کند که: تعلیم و تعلّم نیز تسبیح خداوند است.^{۴۸}

این امر بیانگر ارزش سترگی است که اسلام به تعلیم و تعلّم داده است.

ه: زیباگرایی مسجدیان

بر اساس آیات قرآن در تفسیر نور الثقلین و صافی، احادیث متعددی در ذیل آیه «یا بنی آدم خذوا زینتکم عند کلّ مسجّد»^{۴۹} ذکر شده است و مصادیق متعددی برای برداشتن زینت ذکر گردیده است؛ پوشیدن لباس زیبا در نماز عیدین، نماز جمعه و هر نمازی به صورت مطلق اعم از واجب و مستحب، هم چنین برداشتن زینت به ائمه «علیهم السلام» نیز تفسیر شده است.^{۵۰}

در هر دو تفسیر ذکر شده است که امام حسن «علیه السلام» وقتی می‌خواستند اقامه نماز کنند، زیباترین لباسشان را می‌پوشیدند و می‌فرمودند: خداوند زیباست و زیبایی را دوست دارد. من خودم را برای پروردگارم زینت می‌دهم و چون خدا زیبایی را دوست دارد، من هم دوست دارم زیباترین لباس را بپوشم.^{۵۱}

^{۴۶} . احمد چلبی، تاریخ التریبۃ الاسلامیة، ترجمه محمد حسین ساکت تاریخ آموزش در اسلام، ص ۴۰-۴۵.

^{۴۷} . عمر بن شبّه، تاریخ المدینة المنوره، ج ۲، ص ۵۶۷.

^{۴۸} . خزاعی نیشابوری، روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن، ج ۱۴، ص ۱۵۵.

^{۴۹} . سوره اعراف، آیه ۳۱.

^{۵۰} . هویزی، نورالثقلین، ج ۲، ص ۱۸ و فیض کاشانی، تفسیر صافی، ج ۲، ص ۱۸۹-۱۹۰.

^{۵۱} . میزان الحکمه، ج ۲، ص ۷۶، ح ۲۴۶۳.

بنابراین پوشیدن لباس های نظیف و زیبا در صورتی که شکل تفاخر به خود نگیرد و از حد اعتدال خارج نشود به هنگام نماز، به ویژه در مساجد، امری ستوده است و از اهمیت والایی برخوردار است، زیرا اثر روانی مثبتی بر نمازگزاران می‌گذارد و مراعات نکردن این نکته ظریف قرآنی از جانب برخی نمازگزاران در مساجد، سبب دور شدن عده‌ای از این مکان مقدس می‌شود.

و: حضور قلب

خرید و فروش یکی از ضروری‌ترین نیازهای اجتماعی است. از آن جا که هر انسانی نمی‌تواند همه نیازهایش را بر آورده کند، یقیناً نیاز به کار انسان‌های دیگر دارد. به این دلیل نیاز به داد و ستد کالاها پیش می‌آید و به علت جاذبه‌های مادی فراوان این عمل، فعالان بازاری و شاغلان حرفه‌ای این امور، بیشتر از دیگران در معرض خطر غفلت از یاد حق هستند.

تأکید قرآن کریم بر این نکته آن است که خرید و فروش نمازگزارانی را که به جنبه‌های معنوی و آرمانی مسجد توجه دارند، را از یاد خدا غافل نمی‌کند.

این نکته که مسجد جایگاه حضور مؤمنان جهت ذکر و تسبیح خداوند است و خرید و فروش، آن‌ها را از این عمل پسندیده غافل نمی‌سازد، در دو آیه متوالی قرآن کریم ذکر شده است:

« فِي بُيُوتِ الَّذِينَ اللَّهُ أَنْ تُرْفَعَ وَيُذْكَرَ فِيهَا اسْمُهُ يُسَبِّحُ لَهُ فِيهَا بِالْغُدُوِّ وَالْآصَالِ رِجَالٌ لَا تُلْهِيهِمْ تِجَارَةٌ وَلَا بَيْعٌ عَن ذِكْرِ اللَّهِ ».^{۵۲}

علامه بزرگوار سید محمد حسین طباطبایی در رابطه با تفسیر آیه فوق بیان زیبایی دارد:

۱. مقصود از رفع بالا بردن قدر و منزلت مسجد، در این آیه است.
۲. راز تعظیم مسجد، صفتی است که پس از کلمه مسجد ذکر گردیده و آن بردن نام خداوند در مسجد است.

۳. رسالت اولیه و اساسی مسجد در اسلام، کانون عبادت، ذکر و تسبیح خداوند متعال بودن آن است و مؤمنینی که به این نکته توجه دارند هیچ گاه اسباب مادی مانند خرید و فروش و تجارت، آن‌ها را از این وظیفه و رسالت مهم غافل نمی‌کند.^{۵۳}

اوصاف سلبی مساجد

صفات سلبی یک مسجد ایده‌آل الهی و مورد نظر قرآنی نیز هم چون صفات ثبوتی آن به دو بخش تقسیم می‌شود:

۱. صفات سلبی نظری و علمی

^{۵۲} . سوره نور، آیات ۳۶ و ۳۷ .

^{۵۳} . طباطبایی، سید محمد حسین، المیزان عربی، ج ۱۵، ص ۱۲۶ و ۱۴۲ .

تنها صفت سلبی نظری مسجد این است که عامران مساجد نباید کافر یا مشرک باشند؛ زیرا
 اولاً: در همه دوران تاریخ ادیان، به ویژه دین مبین اسلام، مسجد خانه رفیع خداوند بوده و هست.
 ثانياً: مسجد محل عبادت است، پس بزرگداشت آن واجب است و کافران نباید در ساخت و
 برنامه‌ریزی آن چه از لحاظ مادی، چه معنوی دخالت داشته باشند.
 ثالثاً: مشرک به حکم آیه شریفه «**إِنَّمَا الْمُشْرِكُونَ نَجَسٌ**»^{۵۴} نجس است و مسجد باید از هر گونه
 نجاست و پلیدی پاکیزه نگه داشته شود.
 رابعاً: کافر و مشرک از نجاسات پرهیز نمی‌کند، بنابراین خود سبب تلویث مسجد و به ناچار منجر به
 بطلان عبادت مسلمانان می‌شوند.
 خامساً: تعمیر مسجد به وسیله کفار، متّی بر مسلمانان است، در صورتی که مسلمانان نباید رهین متّ
 کافران باشند.^{۵۵}

۲. صفات سلبی عملی

اوصاف سلبی عملی مسجد را باید با توجّه به آیه شریفه ذیل فهمید:
**« وَالَّذِينَ اتَّخَذُوا مَسْجِدًا ضِرَارًا وَكُفْرًا وَتَفْرِيقًا بَيْنَ الْمُؤْمِنِينَ وَارْضَادًا لِمَنْ حَارَبَ
 اللَّهَ وَرَسُولَهُ مِنْ قَبْلُ... »**^{۵۶}
 خداوند متعال در این آیه شریفه، چهار صفت سلبی برای مساجد ذکر نموده است و بسیاری از مفسران نیز
 بر اساس آن، این صفات را برشمرده‌اند:
 - مسجد نباید مایه اضرار و آسیب دیدن امت اسلامی باشد.
 - مسجد نباید پایگاه کفر باشد.
 - مسجد نباید مایه تفرقه مسلمانان و کمین‌گاه علیه خدا و رسول او باشد.
 - مسجد نباید جایگاه منافق و منافقان باشد.

براساس مطالب پیشین، مسجد نمونه که تمام صفات ثبوتی و آرمانی را دارا و از صفات سلبی دور
 است، باید خانه توسعه و ترویج فرهنگ اسلام، منبع روشنایی و سراج منیر امت و شریعت اسلامی و جایگاه
 تبیین اصول ایمانی و فروع دینی باشد. هم چنین باید مرکزی برای الفت و اخوت مسلمین قلمداد شود و از

^{۵۴} . سوره توبه، آیه ۲۸ .

^{۵۵} . رازی، تفسیر کبیر، ج ۱۶، ص ۷ همچنین مقاله عین الله خادمی، مسجد آرمانی از منظر قرآن،
 دو ماهنامه دینی، فرهنگی اجتماعی مسجد، سال یازدهم، شماره ۶۱، ص ۴۰ - ۴۱ .

^{۵۶} . سوره توبه، آیه ۱۰۷؛ جهت مطالعه شأن نزول رجوع کنید به: طوسی، تبیان، ج ۵، ص ۲۹۷ - ۲۹۸،
 زمخشری، کشاف، ج ۲، ص ۳۰۹ - ۳۱۰، میدی، کشف الاسرار، ج ۴، ص ۲۱۰ - ۲۱۱، فخر رازی، تفسیر کبیر، ج ۱۶، ص
 ۱۹۴ - ۱۹۵، فیض کاشانی، صافی، ج ۲، ص ۳۷۴ - ۳۷۸، مکارم شیرازی، ناصر، نمونه، ج ۸، ص ۱۳۴، طباطبایی، سید محمد
 حسین، المیزان عربی، ج ۹، ص ۳۸۹ - ۳۹۰ .

این طریق سنگری محکم برای سد کردن توطئه‌های دشمنان دین باشد.
نتیجه آن که مسجدی صاحب تمام صفات تکاملی و آرمانی است که خود و اهله از صفات
سلبی دوری گزینند و شرایط لازم برای عزت و سربلندی اسلام عزیز را همواره فراهم آورند.
چنین مسجدی فقط اختصاص به دوران پیامبر «صلی الله علیه و آله» نداشته، بلکه در همه زمان‌ها و
مکان‌ها امکان پذیر است.

منبع: مرکز رسیدگی به امور مساجد